

Analysis of the Zakat System from the Perspective of Justice (Examining the First Nisab in the Basis of Zakat)

Hojjat-Allah Dalvand*

Master's graduate in Islamic Studies and Economics, Imam Sadeq University, Tehran, Iran.

Email: Hojjat.Dalvand@iran.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Dalvand, H. (2026). Analysis of the Zakat System from the Perspective of Justice (Examining the First Nisab in the Basis of Zakat). *EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics)*. 26 (102): 121-147.

 [10.22034/iec.2026.2078070.2967](https://doi.org/10.22034/iec.2026.2078070.2967)

Received: 17 November 2025 , Accepted: 26 April 2026

Abstract

Introduction: The Zakat system, as a taxation system, is highly complex and contains diverse tax bases and tax rates. Given that the tax system designed by the Sharia (Islamic law) is certainly based on justice, analyzing the Zakat system from the perspective of justice holds special importance.

Research Methodology: This article demonstrates that the first threshold (Nisab) in the 9 bases of Zakat is determined based on justice and targets individuals with equal levels of affluence. The method employed in this article is the “discovery method,” introduced by Ayatollah Martyr Sadr, which seeks to uncover the governing principles behind Sharia economic rulings. In this regard, the difference in the nature of money and animal bases is first examined, and then the level of individuals’ affluence in these two bases is calculated based on the determining factor of affluence level.

Research Findings: This article first categorizes assets into ‘returns’ and ‘capital’ and identifies the types of Zakat bases according to these two components. It then shows that the Zakat system is designed to levy taxes on returns, and the collection of Zakat from capital was solely due to the economic limitations of early Islam in accessing the returns of capital (in terms of monetary assets).

Conclusion: a. It is proven that the first threshold for the sheep base generates returns equivalent to the first threshold for the gold and silver base, indicating the Sharia’s endeavor to maintain justice among the bases of capital and returns.

b. The limitation in accessing money in early Islam has resulted in the Zakat system, despite the Sharia’s effort for 100% implementation of justice, being unable to fully realize certain aspects of justice.

c. Considering the widespread access to money in the contemporary economy, the proposed Zakat model is a 2.5% Zakat on one-year savings, provided that the amount exceeds two-thirds of the average annual household expenses.

Keywords

Analysis of the Zakat System, Tax justice, Redesigning the Zakat System.

Extended Abstract

1. Introduction

In Islamic economics, the two forms of taxation designed and introduced by the Sharia are “Khums” and “Zakat”, both certainly founded upon principles of justice. This raises the question: within the zakat system, and across its diverse tax bases and rates, how has justice been implemented? This article focuses on the first nisab (threshold) of zakat bases.

The first nisab represents the “Affluence threshold.” Given that zakat bases fall into three categories—monetary assets (gold and silver coins), livestock (cattle, sheep, and camels), and crops (wheat, barley, dates, and raisins)—and considering that these categories differ in nature and their first nisab levels differ in monetary value, the question arises: can it be demonstrated that the first nisab in these three groups corresponds to an equal level of Affluence?

This article shows that the first nisab for monetary assets and livestock is designed in such a way that it targets individuals with equivalent levels of Affluence. It also examines the inherent limitations in embedding justice within the zakat system.

2. Research Method

The methodology employed in this study is the “discovery method” introduced by Martyr Ayatollah Sadr, which seeks to uncover the governing principles behind Sharia economic rulings. Accordingly, we first explore the differences in the nature of monetary and livestock bases and use these distinctions to identify the determinant factor of individuals affluence levels. Then, the level of affluence associated with these two zakat bases is calculated based on this determinant factor.

In this section, by constructing a mathematical model of income generation for a sheep flock, it is demonstrated that the first nisab of this base corresponds to the first nisab of monetary assets in terms of affluence level. Through inductive reasoning, it is concluded that this logic applies throughout the entire zakat system.

3. Research Findings

This article begins by classifying assets into “returns” and “capital”, and identifying the nature of zakat bases according to these two components. It is then shown that the zakat system was fundamentally designed as a tax on re-

turns, and the imposition of zakat on capital was merely due to the economic constraints of early Islam regarding access to returns on capital (in terms of monetary assets).

The choice of returns as the basis of taxation in the zakat system stems from the fact that returns—not capital—are the determinant of individuals' affluence levels. The economic constraint that compelled the Sharia to impose zakat on capital was the limited access to money resulting from the absence of coin minting in the Arabian Peninsula during early Islam.

Using a mathematical model of income generation for a flock of sheep and calculating the income of a flock of forty sheep based on early-Islam prices, the study shows that the first nisab of the sheep base yields returns equivalent to the first nisab of gold and silver. This indicates the Sharia's effort to uphold justice between capital-based and return-based zakat categories.

However, the limited access to money in early Islam meant that, despite the Sharia's efforts to achieve complete justice within the zakat system, certain aspects of justice could not be fully realized. This article identifies a list of violation of justice in the zakat system. Understanding these limitations provides theoretical and jurisprudential grounds for redesigning the zakat system and highlights the necessity of such redesign under modern conditions where access to money is no longer constrained.

Given today's widespread access to money, and in line with redesigning the zakat system, this article presents a proposed zakat model for the contemporary economy based on the indicators embedded in the original zakat framework.

4. Conclusion

- a. The zakat system is, overall, a just system designed based on precise economic and mathematical considerations.
- b. Considering the classification of assets into returns and capital—and given that returns determine individuals' affluence levels—zakat taxation is fundamentally based on returns. Therefore, zakat on returns (like gold coins) is direct zakat, whereas zakat on capital (like camels) constitutes indirect zakat.
- c. The level of affluence represented by the first nisab across zakat bases is uniform, confirming the observance of justice in the design of the zakat system.

d. Three violation of justice within the zakat system, arising from the economic constraints of early Islamic society:

1. Zakat on capital diminishes the principal capital, whereas zakat on returns leaves the principal intact.

2. Zakat on returns is a tax on realized and certain returns, whereas zakat on capital is a tax on estimated and potential returns.

3. When individuals hold multiple occupations, the zakat system is unable to fully uphold justice.

e. With the removal of monetary constraints in the contemporary economy, redesigning the zakat system on a returns basis is both possible and necessary. The proposed model is a 2.5% zakat on one-year savings, provided they exceed two-thirds of the average annual household expenditure, which must be determined annually by the religious authority.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

تحلیل نظام زکات از منظر عدالت

(بررسی نصاب اول در پایه‌های زکات)

حجت‌الله دالوند*

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

Email: Hojjat.Dalvand@iran.ir

استناد دالوند، حجت‌الله (۱۴۰۵). تحلیل نظام زکات از منظر عدالت (بررسی نصاب اول در پایه‌های زکات). فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۶ (۱۰۲): ۱۴۷-۱۲۱

doi 10.22034/iec.2026.2078070.2967

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۶

چکیده

مقدمه: نظام زکات به عنوان یک نظام مالیات‌ستانی پیچیدگی بالایی دارد و حاوی پایه‌های مالیاتی و نرخ‌های مالیاتی متنوع است. از آنجا که نظام مالیاتی طراحی شده توسط شارع قطعاً مبتنی بر عدالت است، تحلیل نظام زکات از منظر عدالت اهمیت ویژه‌ای دارد. روش تحقیق: در این مقاله نشان داده می‌شود نصاب اول در پایه‌های نه‌گانه زکات بر اساس عدالت تعیین شده، افراد با سطح غنای مساوی را هدف قرار می‌دهد. روش کار در این مقاله کشف است که شهید آیت‌الله صدر معرفی کرده، به کشف قواعد حاکم بر احکام اقتصادی می‌پردازد. در همین راستا ابتدا تفاوت ماهیت پایه‌های پول و حیوانات بررسی و سپس سطح غنای افراد در این دو پایه بر اساس عامل تعیین‌کننده سطح غنا محاسبه می‌شود. یافته‌های تحقیق: در این مقاله ابتدا اموال در قالب منافع و سرمایه دسته‌بندی شده و نوع پایه‌های زکات بر حسب این دو مؤلفه مشخص می‌گردد؛ سپس نشان داده می‌شود نظام زکات مبتنی بر اخذ مالیات از منافع طراحی شده و اخذ زکات از سرمایه، تنها به علت محدودیت‌های اقتصاد صدر اسلام در دسترسی به منافع سرمایه بوده است. نتیجه‌گیری: الف) اثبات می‌شود که نصاب اول پایه گوسفند، منافی معادل با نصاب اول پایه طلا و نقره ایجاد می‌کند که نشان‌دهنده تلاش شارع برای رعایت عدالت میان پایه‌های سرمایه و منافع است. ب) محدودیت دسترسی به پول در صدر اسلام موجب شده است با وجود تلاش شارع برای اجرای صد در صدی عدالت در نظام زکات، ناگزیر برخی جنبه‌های عدالت در نظام زکات امکان تحقق نداشته است. ج) با توجه به دسترسی فراگیر به پول در اقتصاد معاصر، الگوی پیشنهادی زکات عبارت است از زکات ۲/۵٪ درصد بر پس‌انداز یک‌ساله، به شرطی که میزان آن بیش از دوسوم متوسط مخارج سال خانوار باشد.

واژگان کلیدی

تحلیل نظام زکات، عدالت مالیاتی، بازطراحی نظام زکات.

مقاله

به طور معمول مالیات‌ستانی مهم‌ترین منبع تأمین مالی دولت‌ها محسوب می‌شود و تحقق عدالت در نظام مالیاتی، ضرورتی غیرقابل تردید است. در اقتصاد اسلامی دو مصداق مالیات‌ستانی که توسط شارع طراحی و معرفی شده‌اند، عبارت است از خمس و زکات که قطعاً بر اساس عدالت طراحی شده‌اند. در نظام خمس با یک نظام مالیاتی ساده مواجه‌ایم که بر اساس نرخ واحد (۲۰٪) طراحی شده است؛ اما در نظام زکات پایه‌های گوناگون مالیاتی (پول، دام و غلات) و نرخ‌های متنوع مشاهده می‌شود. اکنون این پرسش مطرح است که در نظام زکات، در میان پایه‌ها و نرخ‌های متنوع مالیاتی، عدالت چگونه اجرا شده است؟ در این مقاله به مسئله نصاب اول پایه‌های زکات پرداخته می‌شود.

بر اساس آن دسته روایات که هدف زکات را بیان می‌کنند، زکات از اغنیا گرفته می‌شود و این خود متضمن آن است که شارع سطحی از اموال را به عنوان خط غنا و متمایزکننده اغنیا از سایرین تعیین کند. بر این اساس نصاب اول پایه‌های زکات نشان‌دهنده خط غناست. با توجه به اینکه پایه‌های زکات در سه دسته پول (سکه طلا و نقره)، حیوانات (گاو، گوسفند و شتر) و غلات (گندم، جو، خرما و کشمش) قرار می‌گیرند و این سه دسته از نظر جنس و نصاب اول آنها از نظر ارزش پولی متفاوت‌اند، سؤال این است که آیا می‌توان نشان داد نصاب اول در این سه دسته از سطح غنای مساوی برخوردار است.

در مقاله حاضر نشان داده می‌شود نصاب اول پایه‌های پول و حیوانات به نحوی تعیین شده است که افراد با سطح غنای مساوی را هدف قرار می‌دهد؛ روش کار برای این موضوع، روش کشف است که توسط شهید آیت‌الله صدر معرفی شده و به کشف قواعد حاکم بر احکام اقتصادی می‌پردازد (تسخیری، ۱۳۸۲، ص ۹/ یوسفی، ۱۳۷۹، ص ۱۱۴). در همین

راستا ابتدا تفاوت ماهیت پایه‌های پول و حیوانات بررسی و به کمک آن، عامل تعیین‌کننده در سطح غنای افراد معین می‌گردد و در نهایت سطح غنای افراد در این دو پایه، بر اساس عامل تعیین‌کننده سطح غنا محاسبه می‌شود. در این قسمت با طراحی الگوی ریاضی کسب درآمد گله گوسفند اثبات می‌شود نصاب اول این پایه با نصاب اول پایه پول در سطح غنای مساوی قرار دارند و به روش استقرا نتیجه‌گیری می‌شود که این منطق در کل نظام زکات برقرار است.

در مورد پیشینه پژوهش نیز طی بررسی صورت گرفته در منابع داخلی، هیچ‌گونه کار مطالعاتی در خصوص بررسی ابعاد عدالت در طراحی نظام زکات یافت نشد؛ البته آنچه در ارتباط با زکات و عدالت بررسی شده است، تنها مربوط به آثار توزیعی اجرای زکات و اثرگذاری آن بر عدالت اجتماعی است که ارتباطی با موضوع این مقاله ندارد. مقاله حاضر به مرحله قبل از اجرای زکات یعنی بررسی ساختار فنی نظام زکات - از جهت عدالت - می‌پردازد که کاملاً نوآورانه و فاقد سابقه یا کار مشابه می‌باشد.

ساختار نظام زکات

زکات اموال به نه پایه تعلق می‌گیرد که عبارت‌اند از غلات اربعه شامل گندم، جو، خرما و کشمش، انعام ثلاثه شامل گوسفند، گاو و شتر و نقدین شامل سکه طلا (دینار) و نقره (درهم). به طور کلی هنگامی که این اقلام نه‌گانه به حد نصاب مخصوص به خود برسد، به شرطی که مقدار نصاب به مدت یک سال دست نخورده باقی بماند (در پایه نقدین)، باید بر اساس نرخ‌های تعیین‌شده زکات پرداخت شود.

زکات گندم، جو، خرما و کشمش وقتی واجب است که به حد نصاب برسد و نصاب آنها حدود «۸۴۷ کیلوگرم» است. مقدار زکات گندم، جو، خرما و کشمش در صورتی که از آب باران یا قنات و نهر و سد یا رطوبت

زمین مشروب شود، ده درصد است و اگر با آب چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق و کم‌عمق یا به وسیله دلو و دست و حیوان از چاه یا رودخانه آب بکشد و آن را مشروب سازد، زکات آن پنج درصد است.

طلا دارای دو نصاب است؛ نصاب اول آن ۲۰ مثقال شرعی است که معادل ۱۵ مثقال معمولی می‌باشد. هرگاه به این مقدار برسد، باید یک‌چهلیم (دوونیم درصد) آن را به عنوان زکات بپردازد. نصاب دوم ۴ مثقال شرعی است که ۳ مثقال معمولی می‌شود؛ یعنی اگر ۳ مثقال به ۱۵ مثقال اضافه شود، باید زکات تمام ۱۸ مثقال را به میزان دوونیم درصد بدهد و اگر کمتر از ۳ مثقال اضافه شود، فقط زکات ۱۵ مثقال واجب است؛ همچنین هرچه بالا رود، یعنی اگر ۳ مثقال اضافه شود، باید زکات تمام آن را بدهد و اگر کمتر اضافه شود، مقدار اضافه زکات ندارد. نقره نیز دو نصاب دارد؛ نصاب اول ۱۰۵ مثقال معمولی است که اگر به آن مقدار برسد، باید یک‌چهلیم (دوونیم درصد) آن را به عنوان زکات بپردازد. نصاب دوم ۲۱ مثقال است؛ یعنی اگر ۲۱ مثقال به ۱۰۵ مثقال اضافه شود، باید زکات تمام ۱۲۶ مثقال را بدهد و هرگاه کمتر از ۲۱ مثقال اضافه شود، فقط زکات ۱۰۵ مثقال واجب است و زیادی آن زکات ندارد.

گوسفند ۵ نصاب دارد: ۱- ۴۰ گوسفند و زکات آن یک گوسفند است و کمتر از آن زکات ندارد. ۲- ۱۲۱ گوسفند و زکات آن دو گوسفند است. ۳- ۲۰۱ گوسفند و زکات آن سه گوسفند است. ۴- ۳۰۱ گوسفند و زکات آن چهار گوسفند است. ۵- ۴۰۰ گوسفند و بالاتر که باید برای هر صدتای آنها یک گوسفند بدهد و میان دو نصاب نیز زکات ندارد؛ یعنی اگر تعداد گوسفندان به ۱۰۰ رأس رسیده باشد، تنها زکات ۴۰ رأس گوسفند واجب است.

گاو دارای دو نصاب است: نصاب اول ۳۰ رأس است و باید یک گوساله که لااقل در سال دوم وارد شده باشد به عنوان زکات پرداخت شود و احتیاط واجب آن است که گوساله «نر» باشد. نصاب دوم ۴۰ رأس است و زکات آن

یک گوساله ماده است که لااقل در سال سوم وارد شده باشد. آنچه در بین دو نصاب باشد، زکات ندارد؛ مثلاً کسی که ۳۵ گاو دارد، فقط زکات ۳۰ رأس آن را می‌دهد و همچنین اگر از ۴۰ گاو زیادتر شود تا به ۶۰ نرسیده، فقط زکات همان ۴۰ گاو را می‌دهد و هرگاه به ۶۰ رأس رسید، باید دو گوساله که لااقل در سال دوم وارد شده‌اند، بدهد؛ همین طور هرچه افزایش یابد، آنها را بر اساس مضارب ۳۰ یا ۴۰ و یا اگر ممکن است با ترکیب مضارب ۳۰ و ۴۰ حساب کند و مطابق دستور بالا عمل نماید.

برای شتر ۱۲ نصاب است؛ نصاب اول ۵ شتر و زکات آن یک گوسفند است و کمتر از آن، زکات ندارد؛ دوم ۱۰ شتر و زکات آن دو گوسفند است؛ سوم ۱۵ شتر و زکات آن سه گوسفند است؛ چهارم ۲۰ شتر و زکات آن چهار گوسفند است؛ پنجم ۲۵ شتر و زکات آن ۵ گوسفند است؛ ششم ۲۶ شتر و زکات آن یک شتر است که در سال دوم وارد شده باشد؛ هفتم ۳۶ شتر و زکات آن یک شتر است که در سال سوم وارد شده باشد؛ هشتم ۴۶ شتر و زکات آن یک شتر است که در سال چهارم وارد شده باشد؛ نهم ۶۱ شتر و زکات آن یک شتر است که در سال پنجم وارد شده باشد؛ دهم ۷۶ شتر و زکات آن دو شتر است که در سال سوم وارد شده باشد؛ یازدهم ۹۱ شتر و زکات آن دو شتر است که در سال چهارم وارد شده باشد؛ دوازدهم ۱۲۱ شتر و بالاتر از آن است که باید یا بر اساس مضارب ۴۰ محاسبه شده و برای هر ۴۰ شتر یک شتر پرداخت شود که در سال سوم وارد شده باشد، یا بر اساس مضارب ۵۰ محاسبه شود و برای هر پنجاه شتر یک شتر پرداخت شود که در سال چهارم وارد شده باشد و یا با ترکیب مضارب ۴۰ و ۵۰ محاسبه شود و شتر زکات باید حتماً ماده باشد. ما بین دو نصاب نیز زکات ندارد (الإمام الخمينی، ۱۳۷۹، ص ۳۲۸).

بنابراین ساختار نظام زکات، یک ساختار بسیار پیچیده است و ضرورت دارد منطق حاکم بر آن شناسایی شده، از منظر عدالت بررسی گردد.

نمای زکات در روایات

روایات مربوط به زکات بر اشیای نه‌گانه در دو دسته جای می‌گیرند: دسته اول (روایات پایین‌دستی) روایاتی است که ساختار نظام زکات را با جزئیات، همانند آنچه در بالا بیان شد، ذکر می‌کنند؛ دسته دوم (روایات بالادستی) روایاتی است که به صورت کلی و بدون ورود به جزئیات نظام زکات، از کلیات زکات سخن می‌گویند. اگرچه در روایات پایین‌دستی با نرخ‌های متعدد زکات در پایه‌های گوناگون مواجه هستیم، اما در روایات بالادستی، تنها نرخ یک‌چهارم (یا بیست‌وپنج هزارم، معادل ۲/۵ درصد) برای زکات ذکر شده است؛ برای مثال در روایتی آمده است که:

قُثم از امام صادق^(ع) پرسید: بگو فدایت شوم که چگونه زکات از هر هزار تا، بیست‌وپنج تاست و نه بیشتر یا کمتر؟ امام فرمودند: خداوند همه خلائق را بیافرید و از خرد و کلان و توانگر و تهی‌دست آنان آگاه است. او در میان هر هزار انسان، بیست‌وپنج مستمند قرار داد؛ بنابراین اگر می‌دانست که آن زکات تعیین‌شده زندگی فقرا را تأمین نمی‌کند، بر مقدار زکات می‌افزود (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۴۱).

علاوه‌براین زکات در روایات بالادستی به عنوان تکلیف اغنیا در برابر فقرا بیان شده است. در روایتی از پیامبر اکرم^(ص) آمده است: «من مأمورم از اغنیای شما زکات بگیرم و به فقرای شما بازگردانم» (نوری طبرسی، ۱۳۶۵، ج ۷، ص ۱۰۵). در روایت دیگری از امام صادق^(ع) آمده است: «همانا خداوند برای فقرا در اموال اغنیا حقی واجب کرده است که برای آنها کافی است (نیازشان را برطرف می‌کند) و اگر خداوند می‌دانست مقداری که واجب کرده است برای آنها کافی نیست، قطعاً آن را بیشتر می‌کرد...» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۴۲). در روایتی از امام صادق^(ع) نیز آمده است: «همانا خداوند عز و جل فریضه‌ای را در اموال اغنیا برای فقرا واجب کرده است که [اغنیا] با ادای آن تحسین نمی‌شوند و آن زکات است» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱۰، ص ۱۷۷).

خط غنا در نظام زکات

همان طور که در روایات بالادستی آمده است، زکات تکلیف اغنیا در برابر فقر است؛ بنابراین ضرورت دارد برای شناسایی اغنیا روش و معیاری تعیین شود. به طور کلی غنی فردی است که اموال او به اندازه‌ای باشد که تمام نیازهای او را بر طرف کند و فرد را از نیازمندی به دیگران خارج کند؛ لذا برای شناسایی اغنیا باید سطحی از اموال به عنوان خط غنا تعیین شود و هر فردی که اموالش از آن سطح بالاتر باشد، غنی محسوب شده، باید زکات بپردازد. بنابراین خط غنا در نظام زکات، همان نصاب اول در پایه‌های نه‌گانه است؛ چون هر فردی که اموالش به نصاب اول در یکی از پایه‌ها برسد، باید زکات بدهد و زکات از کسی گرفته می‌شود که غنی باشد.

بر همین اساس خط غنا برای نقدین (سکه طلا و نقره) معادل ۲۰۰ درهم (یا ۲۰ دینار)، در غلات اربعه ۸۴۷ کیلوگرم، برای گوسفند ۴۰ رأس، برای گاو ۳۰ رأس و برای شتر ۵ رأس تعیین شده است. اقتضای عدالت آن است که نصاب اول در پایه‌های ۹ گانه ارزش مالی یکسانی داشته باشد؛ چراکه خط غنا یک سطح معین از اموال است و هر فردی با هر پایه مالیاتی که در اختیار دارد (نقدین، غلات و دام) چنانچه به این سطح برسد، غنی محسوب شده و باید زکات بپردازد.

با بررسی نصاب اول پایه‌های نه‌گانه می‌توان دریافت که ارزش مالی نصاب اول در این پایه‌ها با هم فرق دارد؛ در صدر اسلام قیمت شتر ۱۰۰ درهم بوده است (صدر، ۱۳۷۴، ص ۱۴۰)؛ همچنین در روایات مربوط به پرداخت دیه، آمده است که دیه کامل (قتل نفس) معادل ۱۰۰ شتر یا ۲۰۰ گاو یا ۱۰۰۰ گوسفند است. از آنجا که دیه کامل برابر با ۱۰۰۰ درهم بوده است، بنابراین قیمت شتر معادل با ۱۰۰ درهم، قیمت گاو ۵۰ درهم و قیمت گوسفند ۱۰ درهم بوده است؛ بنابراین نصاب اول در گله شتر حداکثر ۵۰۰ درهم، در گله گاو حداکثر ۱۵۰۰ درهم و در گله گوسفند حداکثر ۴۰۰ درهم خواهد بود.

سرمایه و منافع حاصل از کار و سرمایه

اکنون پرسش این است که علی‌رغم تفاوت ارزش مالی نصاب اول پایه‌های زکات، وجه برابری آنها چیست. پاسخ در تفاوت ماهیت پایه‌های زکات قرار دارد. اموال را از جهت ماهیت می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: سرمایه و منافع حاصل از کار و سرمایه. سرمایه آن دسته اموال است که در کار و فعالیت اقتصادی به کار گرفته شده و موجب تولید درآمد می‌شود (مولّد است). منافع حاصل از کار و سرمایه آن بخش از اموال است که از یک فعالیت اقتصادی حاصل شده است و برای اهداف مصرفی کنار گذاشته شده یا به تولید وارد نمی‌شود (مولّد نیست). چنانچه منافع حاصل از سرمایه به جای مصرف و پس‌انداز، مجدداً به تولید برگردد، در قالب سرمایه قرار خواهد گرفت. یکی از تفاوت‌های اصلی سرمایه و منافع آن است که سرمایه به طور عمومی قابلیت مصرف ندارد - مگر در شرایط خاص یا اضطرار - چون برای استمرار در تولید منافع و حفظ سطح منافع، نگهداری سرمایه ضروری است؛ اما در مقابل منافع قابلیت مصرف دارد.

معیار مولّد یا غیرمولّد بودن که عامل دسته‌بندی اموال در دو دسته سرمایه و منافع است، امام صادق^(ع) در روایتی به اشاره کرده‌اند: «عن زرارة عن أبي جعفر^(ع) أنّه قال: الزكاة على المال الصّامت الذی يحول عليه الحول و لم يحركه» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۳۵). امام باقر^(ع) نیز فرموده است: «أیما رجل كان له مالٌ موضوعٌ حتّى يحول عليه الحول فإنّه يزکیه» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۵۲۲). بخشی از حرکت مال، به‌کارگیری آن در فعالیت اقتصادی به عنوان سرمایه مولّد است. این روایت نشان می‌دهد شارع به معیار مولّد یا غیرمولّد بودن اموال در طراحی نظام زکات توجه کامل داشته است. با لحاظ این نکته پایه نقدین (سکه طلا و نقره) مصداق منافع بوده و پایه دام‌های ثلاثه (شتر، گاو و گوسفند) مصداق سرمایه است. ممکن است این نظر مطرح شود که نقدین (پول) عرفاً سرمایه است. پاسخ این

است که ماهیت پول از طریق وضعیت بالفعل آن تعیین می‌شود نه وضعیت بالقوه آن؛ پول از نظر بالقوه این قابلیت را دارد که به عنوان سرمایه مولد به کارگیری شود؛ چنانچه این ظرفیت بالقوه، بالفعل شده و پول به عنوان سرمایه مولد به کارگیری شود، اثرگذاری آن در سطح غنا، به میزان منافی است که ایجاد می‌کند، نه به میزان اصل پول، چون زمانی که پول به عنوان سرمایه بکارگیری شود، قابلیت مصرف ندارد و فقط منافع ایجاد آن مصرف می‌شود. چنانچه پول به عنوان سرمایه مولد به کار گرفته نشود، وضعیت بالفعل آن به نحوی است که قابلیت مصرف دارد و تأثیرگذاری آن در سطح غنا به میزان اصل پول است. شرایطی که در نظام زکات برای نقدین لحاظ شده است، پولی را هدف قرار می‌دهد که قابلیت مصرف دارد، چون کنار گذاشته شده و به کار و تولید وارد نشده است، به همین دلیل در دسته منافع قرار می‌گیرد.

اکنون این پرسش باقی است که در نظام زکات، مبنای مالیات‌ستانی آیا بر پایه منافع قرار گرفته است یا بر پایه سرمایه؟ آنچه مصرف می‌شود، منافع سرمایه است نه اصل سرمایه؛ بهره‌ای که افراد از اموال خود می‌برند، چیزی جز منافع حاصل از سرمایه نیست و اصل سرمایه تنها ابزار رسیدن به منافع سرمایه است؛ بنابراین سطح غنای افراد با میزان منافع مشخص می‌شود نه میزان سرمایه؛ برای مثال فرض کنید دو فرد مشخص به میزان مساوی سرمایه در اختیار داشته باشند و هر کدام سرمایه خود را در یک شغل متفاوت به کار گیرند؛ چنانچه درآمد حاصل از شغل اول بیشتر از شغل دوم باشد، اگرچه سرمایه هر دو فرد مساوی بوده است، سطح غنای فرد اول بیشتر از فرد دوم است. علاوه بر این گاهی سرمایه کمتر در یک شغل می‌تواند از سرمایه بیشتر در شغل دیگر، درآمد بیشتری ایجاد کند. مثال‌های مذکور به روشنی نشان می‌دهد ارزش یک سرمایه به میزان ارزش معاملاتی اصل آن سرمایه نیست، بلکه به میزان منافی است که می‌تواند ایجاد کند.

بنابراین از آنجاکه برای طراحی نظام زکات توسط شارع ضروری بوده است، معیاری برای تعیین اغنیا انتخاب شود، طبق مطالب فوق می‌توان نتیجه گرفت که شارع منافع سرمایه را مبنای شناسایی اغنیا و اخذ زکات قرار داده است. روایت مذکور از امام صادق (ع) نیز این ملاحظه را تأیید می‌کند: «الزكاة على المال الصّامت الذي يحول عليه الحول و لم يحركه» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۳۵). به طور کلی زکات از مالی گرفته می‌شود که ساکن بوده و حرکت نداشته باشد؛ مال متحرک همان سرمایه مولد است و نقطه مقابل آن، منافع قرار دارد؛ بنابراین اخذ زکات بر محور منافع قرار گرفته است.

مقصود از اینکه شارع مبنای تعیین سطح غنا و اخذ زکات را بر منافع قرار داده، این است که چنانچه هیچ محدودیت اجرایی در طراحی نظام زکات وجود نمی‌داشت، زکات به نحوی طراحی می‌شد که فقط از پایه منافع اخذ شود؛ اما در شرایطی که محدودیت‌های اجرایی وجود داشته باشد، شارع ناگزیر است از پایه سرمایه هم زکات بگیرد؛ مقصود از محدودیت‌های اجرایی، محدودیت دسترسی شارع به منافع است. هر سرمایه‌ای تولید منافع می‌کند و اگر پول به اندازه کافی در اقتصاد وجود نداشته باشد تا بتواند همه معاملات اقتصادی را پوشش دهد، این امر موجب می‌شود منافع برخی از مشاغل به صورت درآمد پولی بروز پیدا نکند؛ طبق برخی برآوردها، در صدر اسلام تنها ۳۰ درصد از معاملات با پول انجام می‌شده و ۷۰ درصد به صورت کالا به کالا بوده است؛ در این حالت شارع به جای اخذ زکات از منافع (درآمد پولی)، ناگزیر است از اصل سرمایه زکات بگیرد و آن را به گونه‌ای طراحی کند که به طور غیرمستقیم، معادل با زکات بر منافع آن سرمایه باشد.

برای مثال، فرض کنید بازدهی سرمایه A از نوع بازگشت به مقیاس ثابت باشد (افزایش یا کاهش $a\%$ در سرمایه موجب افزایش یا کاهش $a\%$ در منافع آن شود) و درآمدی معادل با ۵۰۰ درهم در سال ایجاد نماید که ۳۰۰ درهم

تحلیل نظام زکات از منظر عدالت (بررسی نصاب اول در پایه‌های زکات)

از آن مخارج مصرفی صاحب سرمایه در طول سال بوده و ۲۰۰ درهم نیز مازاد درآمد او باشد که معادل با نصاب اول زکات نقدین است. زکات مستقیم بر مازاد منافع سرمایه A به نرخ ۲/۵٪ (یک‌چهارم) معادل با ۵ درهم می‌باشد و اگر شارع قادر به اخذ زکات مستقیم نباشد، می‌تواند با گرفتن مقدار معینی از اصل سرمایه، درآمد آن سرمایه را معادل با ۵ درهم کاهش دهد. ۵ درهم معادل با ۰/۰۱ منافع سرمایه A است و با توجه به بازگشت به مقیاس ثابت بودن سرمایه، اگر زکات به نرخ ۱٪ بر اصل سرمایه وضع شود، معادل با زکات ۲/۵٪ بر مازاد منافع آن سرمایه خواهد بود.

این موضوع علت نرخ‌های متنوع در نظام زکات را تبیین می‌کند و اینکه چرا در روایات بالادستی زکات، نرخ زکات تنها یک‌چهارم (۲/۵٪) عنوان شده، اما در روایات پایین‌دستی زکات، نرخ‌های متنوع مشاهده می‌شود. بنابراین در انعام ثلاثه با زکات غیرمستقیم و در نقدین با زکات مستقیم مواجه‌ایم.

تحلیل نصاب اول زکات از منظر عدالت

با لحاظ یافته فوق این پرسش مطرح می‌شود که وجه برابری غنای افراد در نصاب اول نقدین و نصاب اول دام‌های ثلاثه چیست. پیش از دادن پاسخ باید توجه کرد که زکات نه بر هر منفعی بلکه تنها بر منافع مازاد بر مخارج سال وضع شده است؛ وقتی نصاب اول زکات فردی را هدف قرار می‌دهد که ۲۰۰ درهم داشته باشد که طی یک سال مورد استفاده قرار نگرفته، یعنی درآمد فرد بیش از ۲۰۰ درهم بوده، اما پس از مخارج سالش، ۲۰۰ درهم برای او باقی مانده و مورد نیازش برای مصرف یا ورود به تولید نبوده است. ملاحظه فوق از روایت مذکور در بخش پیشین قابل اثبات است. امام صادق^(ع) فرمودند: «الزكاة على المال الصامت الذي يحول عليه الحول و لم يحركه» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۳۵). حرکت مال شامل دو قسم است:

قسم اول به کارگیری مال در فعالیت‌های اقتصادی به عنوان سرمایه مولد است؛ قسم دوم مصرف مال در مخارج مصرفی است و مالی که مصرف شود، همان منافع حاصل از کار و سرمایه است. اما منافع همواره مورد مصرف قرار نمی‌گیرد، بلکه بخشی از آن بدون مصرف باقی می‌ماند و به آن مال صامت می‌گویند؛ بنابراین زکات آن بخشی از منافع را هدف قرار می‌دهد که مال صامت باشد و مال صامت، همان منافع مازاد بر مخارج مصرفی سال است.

با لحاظ نکته فوق می‌توان نشان داد نصاب اول زکات دام‌های ثلاثه به نحوی تعیین شده است که «منافع مازاد آن»، دقیقاً معادل ۲۰۰ درهم باشد. برای محاسبه منافع مازاد دام‌های ثلاثه باید درآمد (منافع) گله‌ها و متوسط مخارج سال خانوار در صدر اسلام را محاسبه کرد. چنانچه متوسط مخارج سال از درآمد گله کسر شود، مازاد منافع به دست می‌آید.

طبق گزارش‌های تاریخی در صدر اسلام، درآمد یک روز کارکردن معادل با یک درهم بوده است (صدر، ۱۳۷۴، ص ۱۴۵). یک سال ۳۶۵ روز است و با لحاظ اینکه غالباً یک روز از هفته به استراحت نیروی کار اختصاص دارد، بنابراین ۳۱۲ روز کاری در سال باقی می‌ماند و با فرض اینکه یک روز در ماه نیز بنا به دلایل تصادفی امکان کارکردن نباشد، در این صورت ۳۰۰ روز کاری در سال وجود دارد که در ازای یک درهم دستمزد روزانه، ۳۰۰ درهم درآمد سال ایجاد خواهد کرد. بر اساس طبیعت عرضه و تقاضای نیروی کار، نرخ دستمزد به نحوی تعیین می‌شود که بتواند مخارج زندگی خانوار را پوشش دهد؛ بنابراین می‌توان دریافت متوسط مخارج سال خانوار در صدر اسلام حدود ۳۰۰ درهم بوده است.

در ادامه الگوی درآمدزایی گله گوسفند طراحی می‌گردد و چنانچه نشان دهیم ۴۰ رأس گوسفند، ۵۰۰ درهم درآمد سالانه ایجاد می‌کند، ادعای ما اثبات می‌شود؛ چراکه با کسر ۳۰۰ درهم مخارج سال، ۲۰۰ درهم مازاد

باقی خواهد ماند که معادل با نصاب اول در پایه نقدین است. طراحی الگوی درآمدزایی گله گوسفند پیچیدگی دارد. گله در طول سال زاد و ولد می‌کند؛ بخشی از بره‌های جدید لازم است برای جایگزینی در گله نگه داشته شوند و مابقی به فروش می‌رسند. علت جایگزینی آن است که تعداد دام‌های اولیه در طول سال بر اثر مرگ‌ومیر یا فروش، کاهش می‌یابد و گله‌دار برای حفظ یا ارتقای سطح گله لازم است تعدادی از دام‌های جدید را در گله نگه دارد. بر اساس گفته گله‌داران سنتی، گله‌داران کوچک تلاش می‌کنند هر ساله جمعیت گله خود را افزایش دهند؛ لذا در گله‌های کوچک نرخ جایگزینی بیشتر از گله‌های بزرگ است. گله گوسفند از نظر سنتی به ۳ دسته تقسیم می‌شود: بره‌ها (صفر تا ۵ ماهگی)، جایگزین‌ها (۵ تا ۱۸ ماهگی)، میش‌ها و قوچ‌های مولد (بیش از ۱۸ ماهگی). برای محاسبه میزان درآمد یک گله گوسفند، مؤلفه‌های اقتصادی این دام مورد نیاز است که بر اساس پژوهش‌های حوزه دامپروری، به شرح ذیل می‌باشد (باقری، ۱۳۹۳، ص ۷۸-۷۹):

الف) هر میش در سال می‌تواند یک تا سه زایش داشته باشد؛ لذا نرخ متوسط تعداد زایش در سال $1/5$ فرض می‌شود و تعداد ۱۰۰ میش ۱۵۰ زایش خواهد داشت که بسته به نرخ دوقلو زایی، بیش از ۱۵۰ بره متولد می‌گردد.

ب) نرخ دوقلو زایی در نژادهای مختلف گوسفند متفاوت است و برای نژاد عربی ۵ درصد ذکر شده است (پاکزار، ۱۳۹۷، ص ۳-۴).

ج) سهم فروش گوسفند از درآمد گله حدود ۷۵٪ و درآمد حاصل از شیر و پشم گوسفند ۲۵٪ می‌باشد (همان).

د) نرخ مرگ‌ومیر حین تولد ۲٪، مرگ‌ومیر بره‌ها (۰ تا ۵ ماهگی) ۱۰٪، مرگ‌ومیر جایگزین‌ها (۵ تا ۱۸ ماهگی) ۳٪ و نرخ مرگ‌ومیر میش و قوچ ۴٪ می‌باشد.

و) متوسط نرخ میش و قوچ‌های حذفی (قابل فروش) ۲۰٪ می‌باشد.
 ه) تعداد دامی که برای جایگزینی در گله باقی می‌ماند، به گونه‌ای تعیین می‌شود که در گله‌های کوچک، گله باقی مانده در انتهای سال پس از کسر مرگ‌ومیر و فروش دام، ۳۰ درصد رشد کرده باشد (این نرخ از مصاحبه با گله‌داران سنتی به دست آمده است).

ی) قیمت گوسفند در صدر اسلام، معادل با ۱۰ درهم بوده است. با استفاده از داده‌های مذکور، درآمد یک گله ۴۰ رأسی متشکل از دو قوچ و ۳۸ میش قابل محاسبه است. شایان ذکر است درآمد گله گوسفند، بیش از هر عاملی به تعداد میش‌های آن وابسته است؛ چراکه درآمد گله وابسته به فروش گوسفند بوده و فروش گوسفند وابسته به تعداد گوسفند متولدشده از میش‌هاست. بنابراین باید مبنای تعیین تعداد میش در یک گله ۴۰ گوسفندی را تبیین کرد تا اعتبار نتایج مدل محفوظ باقی بماند. بر اساس پژوهش‌های دامپروزی، تعداد میشی که یک قوچ می‌تواند با آنها در یک فصل جفت‌گیری کند، ۳۴ تا ۵۱ میش است؛ البته این اعداد قطعی نبوده و با اثرگذاری عوامل مختلفی تغییر خواهد کرد. بنابراین تعداد ۲ قوچ برای ۳۸ میش کاملاً معقول است.

علاوه‌براین محسن باقری در مقاله «تجزیه و تحلیل اقتصادی پرورش میش در عشایر استان چهارمحال و بختیاری» نسبت قوچ به میش را ۰.۴ ذکر کرده است که به نسبت ۵٪ (۳۸ میش ÷ ۲ قوچ) بسیار نزدیک است و در ترکیب‌های (۱ قوچ و ۳۹ میش) و (۳ قوچ و ۳۷ میش) این نسبت به ترتیب ۲٪ و ۸٪ تبدیل خواهد بود که از نسبت ۴٪ فاصله زیادی دارند؛ لذا بهترین ترکیب در گله ۴۰ تایی، ترکیب (۲ قوچ و ۳۸ میش) است. محاسبه درآمد گله بدین شرح است:

تعداد زایش:

$$38 \times 1.5 = 57$$

تحلیل نظام زکات از منظر عدالت (بررسی نصاب اول در پایه‌های زکات)

تعداد بره متولدشده:

$$(57 \times 0.05 \times 2) + (57 - 57 \times 0.05) = 59.85$$

مرگ‌ومیر حین تولد:

$$59.85 \times 0.02 = 1.19$$

مرگ‌ومیر بره‌ها:

$$(59.85 - 1.19) \times 0.10 = 5.86$$

مرگ‌ومیر جایگزین‌ها:

$$(59.85 - 1.19 - 5.86) \times 0.03 = 1.58$$

تعداد بره‌ها و جایگزین‌های باقی‌مانده پس از مرگ‌ومیر:

$$59.85 - 1.19 - 5.86 - 1.58 = 51.22$$

مرگ و میر میش‌ها و قوچ‌ها:

$$40 \times 0.04 = 1.6$$

تعداد میش‌ها و قوچ‌های حذفی (قابل فروش):

$$40 \times 0.20 = 8$$

تعداد بره جایگزین مورد نیاز جهت رشد ۳۰ درصدی در گله اولیه:

$$(40 - 1.6 - 8) + X = 40 + 0.30 \times 40 \quad X = 21.6$$

* تعداد گوسفند قابل فروش پس از یک سال:

$$37.62 = (8 + \text{بره و جایگزین}) + (51.22 - 21.6)$$

* تعداد گله باقی‌مانده پس از یک سال:

$$40 + 0.30 \times 40 = 52 \text{ رأس}$$

* درآمد گله پس از یک سال، با فرض قیمت ۱۰ درهمی گوسفند و سهم

۷۵ درصدی فروش گوسفند از کل درآمد:

$$\frac{37.62 \times 10 \text{ درهم}}{I} = \frac{75}{100} \rightarrow I = 501.6 \text{ درهم}$$

با توجه به اینکه متوسط مخارج سال خانوار در صدر اسلام ۳۰۰ درهم برآورد شده بود، با کسر این رقم از مبلغ ۵۰۰ درهم، رقمی معادل با ۲۰۰ درهم باقی خواهد ماند که معادل با نصاب اول در نقدین است. به همین دلیل سطح غنای فردی که ۴۰ رأس گوسفند دارد، دقیقاً برابر با فردی است

که ۲۰۰ درهم مازاد بر نیاز دارد. نتیجه فوق تنها برای گله گوسفند محاسبه شده است و محاسبه درآمد برای گله گاو و شتر، به علت دشواری در طراحی مدل درآمدی آنها با لحاظ تمامی مؤلفه‌های مؤثر بر درآمد، امری دشوار و نیازمند پژوهش‌های مستقل دیگر می‌باشد.

با توجه به طی مراحل منطقی تا حصول به نتیجه فعلی می‌توان نتیجه به‌دست‌آمده برای گله گوسفند را به روش استقرا برای گله گاو و شتر نیز تعمیم داد. بنابراین انتظار می‌رود نصاب اول زکات در گله شتر و گاو نیز به نحوی تعیین شده باشد که درآمد سالانه حاصل از آنها ۵۰۰ درهم بوده و با کسر ۳۰۰ درهم مخارج سال، ۲۰۰ درهم مازاد بر نیاز باقی بماند.

محدودیت‌های تعبیه عدالت در نظام زکات

یکی از محدودیت‌های اصلی در طراحی نظام زکات که پیش‌تر مورد اشاره قرار گرفت، محدودیت دسترسی به پول در صدر اسلام در شبه‌جزیره عربستان بود (صدر، ۱۳۶۹، ص ۳-۵)؛ این محدودیت شارع را ناگزیر کرده است در کنار زکات بر منافع، از سرمایه نیز زکات بگیرد. اخذ زکات از سرمایه حتی با رعایت یک طراحی عادلانه مطابق آنچه در این مقاله بیان شد، باز هم در مقابل زکات بر منافع، ناعادلانه است؛ زمانی که از منافع زکات گرفته می‌شود، سرمایه دست نخورده باقی می‌ماند و می‌تواند همان سطح قبلی از منافع را تولید کند، اما زمانی که از سرمایه زکات گرفته می‌شود، حجم سرمایه کاهش می‌یابد و دیگر قادر نیست به میزان قبلی منافع تولید کند. در واقع اگرچه در هر دو مورد، عملاً یک‌چهارم از منافع مازاد کاهش می‌یابد، اما در زکات بر سرمایه به اصل سرمایه ضربه وارد می‌شود و قدرت اقتصادی فرد را در وضعیت پایین‌تری از حالت زکات بر منافع قرار می‌دهد. محدودیت دسترسی به پول، خود سرآغاز محدودیت‌های دیگری در طراحی نظام زکات شده است. چنانچه محدودیت دسترسی به پول وجود نمی‌داشت و درآمد همه مشاغل در قالب درآمد پولی یک‌نواخت بروز پیدا

می‌کرد، نظام زکات تنها بر پایه نقدین (پول)، با خط غنای پس انداز ۲۰۰ درهم و به نرخ یک‌چهل‌م عرضه می‌شد و دیگر موضوع اخذ زکات از پایه سرمایه (انعام ثلاثه) مطرح نمی‌شد. این زکات همه اغنیا با هر نوع شغلی را بدون استثنا به طور یک‌سان و عادلانه مورد هدف قرار می‌داد. در این شرایط چنانچه افراد از چند شغل و سرمایه برخوردار بودند، درآمد تجمیعی آنها در قالب یک درآمد واحد بروز پیدا می‌کرد و زکات آن به طور کامل از درآمد تجمیعی، بدون هیچ محدودیتی اخذ می‌شد؛ اما محدودیت دسترسی به پول موجب شد زکات بر اصل سرمایه نیز وضع شده و یک نظام گسترده از نرخ‌ها و پایه‌های مالیاتی طراحی شود.

یکی از تفاوت‌های زکات بر منافع و سرمایه که از جهت عدالت حائز اهمیت می‌باشد، آن است که در زکات بر منافع، مالیات از «منافع تحقق یافته قطعی» اخذ می‌شود؛ برای مثال زکات بر پس‌انداز ۲۰۰ درهم، مالیات بر فردی است که قطعاً غنی بوده و غنای او به صورت پس‌انداز ۲۰۰ درهم تحقق یافته است؛ اما در زکات بر سرمایه، مالیات از «منافع برآوردی و احتمالی» اخذ می‌شود و قطعیتی ندارد؛ برای مثال زکات بر گله ۴۰ گوسفندی، زکات بر فردی است که برآورد می‌کنیم و احتمال می‌دهیم مازاد درآمدی معادل با ۲۰۰ درهم داشته باشد؛ اما عوامل متعددی وجود دارد که تغییر هر کدام موجب می‌شود مازاد منافع تحقق یافته کمتر از ۲۰۰ درهم باشد، مانند افزایش مخارج سال به بیش از ۳۰۰ درهم؛ بنابراین زکات بر گله ۴۰ گوسفندی، زکات بر فردی است که احتمال دارد غنی باشد و این ملاحظه، یک محدودیت در تحقق قطعی عدالت محسوب می‌شود.

تفاوت زکات بر منافع و زکات بر سرمایه در برخی روایات مورد توجه قرار گرفته است؛ به نحوی که مالیات بر نقدین را زکات نامیده و مالیات بر انعام ثلاثه را صدقه نامیده‌اند؛ علت آن است که صدق زکات در جایی است که فرد حقیقتاً غنی باشد و در جایی که غنی بودن فرد قطعیت نداشته باشد،

صدق زکات نمی‌کند، بلکه صدقه‌ای بدل از زکات است. در روایتی آمده است: «عن زرارة عن أبي عبد الله قال قلت له قوله: "خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا" أ هو قوله: «وَأَتُوا الزَّكَاةَ»؟ قال: قال الصدقات في النبات والحيوان والزكاة في الذهب والفضة وزكاة الصوم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۳، ص ۸۴). در این روایت امام صادق^(ع) اشاره می‌کند که صدق زکات تنها مربوط به نقدین است و مالیات مربوط به غلات اربعه (النبات) و انعام ثلاثه (الحيوان) زکات نبوده، بلکه صدقه (بدل از زکات) اند. غلات اربعه نیز اگرچه از نوع منافع است، ولی در روایت با عنوان صدقه معرفی شده است نه زکات؛ یکی از دلایل این موضوع آن است که طبق روایات، نرخ حقیقی زکات یک‌چهارم (۲/۵ درصد) است و همین نرخ در زکات بر نقدین به کار رفته است، اما نرخ مالیات در زکات غلات ۱۰ درصد است. بررسی موضوع نشان می‌دهد شبهه جزیره عربستان منطقه‌ای خشک و بیابانی بوده است، به نحوی که در بخش عمده‌ای از آن امکان کشاورزی وجود نداشته است؛ لذا بخش کشاورزی قادر نبوده است خوراک کافی برای ساکنان شبهه جزیره فراهم کند؛ بنابراین اگرچه در شرایط عادی، نرخ ۲/۵ درصد زکات بر غلات نیاز غذایی فقرا را برطرف می‌کند، ولی در شرایط محدودیت منابع غذایی، باید به میزانی از غلات کشاورزان گرفته می‌شد که حداقل نیاز غذایی فقرا را برطرف می‌کرد و شارع برای این امر نرخ ۱۰ درصد را تعیین کرده است. بنابراین مالیات بر غلات چون با حالت عمومی زکات تفاوت دارد، به آن لفظ صدقه اطلاق شده است، در واقع مالیاتی نزدیک به زکات است، اما زکات نیست.

محدودیت دیگری که به واسطه محدودیت دسترسی به پول ایجاد شده است، مربوط به اخذ زکات کامل در شرایطی است که فرد دارای چند شغل و سرمایه باشد. اگر فردی ۴۰ گوسفند و ۱۰ گاو داشته باشد، اگرچه ۱۰ گاو به نصاب اول گله گاو (۳۰ رأس) نرسیده است، اما با لحاظ ۴۰ گوسفند قطعاً

۱۰ گاو در محدوده بالاتر از خط غنا قرار دارد و باید زکات آن پرداخت شود؛ این در حالی است که طبق نظام فعلی زکات، فرد تنها باید زکات ۴۰ گوسفند را پرداخت کند و گله گاو تا زمان رسیدن به تعداد ۳۰ رأس زکات ندارد. چنانچه یک فرد ۳۹ گوسفند و ۲۹ گاو داشته باشد، باز هم طبق نظام فعلی، زکات بر او واجب نیست؛ در حالی که سطح غنای او نزدیک به دو برابر خط غناست و در مقابل فردی که تنها ۴۰ گوسفند دارد، باید زکات بپردازد. در این شرایط عدالت میان این دو فرد برقرار نشده است؛ بنابراین نظام فعلی زکات در اخذ زکات کامل و عادلانه در مواردی که افراد دارای چند شغل‌اند، دچار نقص است. اکنون نشان می‌دهیم این نقص ناشی از محدودیت‌های اجرایی است نه نقص در تدبیر و طراحی شارع.

نظام فعلی زکات با فرض شغل واحد طراحی شده است و نتیجه آن یک نظام گسترده و پیچیده مالیاتی است؛ حال اگر شارع قرار بود از فرض شغل واحد عبور کرده و فرض چندشغلی را هم به آن اضافه کند، حجم و پیچیدگی نظام زکات از نظام فعلی بسیار فراتر می‌رفت و اساساً دیگر قابل عرضه و اجرا در سطح جامعه نبود؛ چون شارع ناگزیر بود برای گزینه‌های بسیار زیاد احتمالی زکات مجزا وضع کند.

با لحاظ فرض چندشغلی، امکان داشتن دو شغل، سه شغل، چهار شغل و بیشتر برای افراد محتمل است. در ساده‌ترین حالت یعنی حالت دوشغلی، با ترکیب‌های احتمالی ذیل مواجه‌ایم: «نقدین و گوسفند»، «نقدین و گاو»، «نقدین و شتر»، «نقدین و غلات»، «گوسفند و گاو»، «گوسفند و شتر»، «گاو و شتر»، «گوسفند و غلات»، «گاو و غلات» و «شتر و غلات».

این تنها گزینه‌های احتمالی برای حالت دوشغلی است و برای حالت‌های چندشغلی گزینه‌های احتمالی بسیار بیشتری متصور است. اکنون تنها به گزینه «گاو و گوسفند» می‌پردازیم. شارع در طراحی زکات برای این ترکیب از سرمایه‌ها، باید همه احتمالات مربوط به تعداد گاو و گوسفند را به صورت

مجزا مطرح کرده و زکات مجزای هر کدام را محاسبه کند؛ مثلاً «۳۰ گوسفند و ۱۰ گاو»، «۳۰ گوسفند و ۱۵ گاو»، «۳۰ گوسفند و ۲۰ گاو»، «۲۰ گوسفند و ۲۰ گاو» و تعداد بسیار زیادی از احتمالات ممکن؛ برای محاسبه نصاب اول در ترکیب «گاو و گوسفند»، باید زوج مرتب‌هایی انتخاب شود که درآمد برآوردی مجموع آنها ۵۰۰ درهم باشد تا با کسر ۳۰۰ درهم متوسط مخارج سال، ۲۰۰ درهم باقی بماند و طبیعتاً تعداد زیادی از این زوج مرتب‌ها وجود دارند که مجموع درآمد ۵۰۰ درهم را ایجاد می‌کنند؛ علاوه بر این برای محاسبه نرخ زکات در هر کدام از زوج مرتب‌های احتمالی گاو و گوسفند که مجموع درآمدشان بالاتر از نصاب اول باشد، دو نرخ زکات بر حسب گاو یا گوسفند قابل ارائه است و هر کدام از این دو نرخ باید به نحوی تعیین شود که از منافع مازاد، به میزان یک‌چهارم کسر کند.

یک نگاه اجمالی به مسیری که شارع باید در فرض چندشغلی طی کند، هر بیننده‌ای را قانع می‌کند که شارع باید از ورود به این مسیر بی‌انتهای صرف نظر و به فرض ساده‌تر اکتفا کند، چون طراحی چنین نظامی ممکن نیست و حتی در صورت امکان، قابل عرضه به جامعه نیست؛ بنابراین نقص موجود در نظام زکات، ناشی از نقص در تدبیر و طراحی شارع نبوده، بلکه ناشی از محدودیت اجرایی است؛ لذا در مواردی مانند ترکیب «۳۹ گوسفند و ۲۹ گاو» اگرچه فرد غنی بوده و باید زکات بپردازد، ولی شارع زکات او را بخشیده است؛ عفو شارع در روایت معروف زکات نیز مورد اشاره قرار گرفته است؛ جایی که امام صادق^(ع) فرمودند پیامبر^(ص) به اخذ زکات طبق نظام فعلی اکتفا کرده و از مابقی آنچه باید از آن زکات گرفته شود، عفو نموده است: «و عفا عمّا سوی ذلک» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۵۰۹).

نتیجه‌گیری

زکات به طور کلی یک نظام عادلانه بوده که بر اساس محاسبات دقیق

اقتصادی و ریاضی طراحی شده است. علت اینکه شارع در مواردی به جای اخذ زکات از منافع سرمایه، بر اصل سرمایه زکات وضع کرده، آن است که شبه‌جزیره عربستان در صدر اسلام ضرب سکه (پول) نداشته و تنها در ایران و روم ضرب سکه صورت می‌گرفته است؛ به همین دلیل سکه (درهم و دینار) به صورت محدود تنها در اختیار تجاری قرار داشت که بین ایران و روم تجارت می‌کردند و لذا عموم مردم شبه‌جزیره درآمد نقدی از سرمایه‌های خود نداشتند که بتوان از آن زکات گرفت؛ بنابراین شارع مجبور بوده از اصل سرمایه به نحوی زکات بگیرد که به طور غیرمستقیم، معادل با زکات بر منافع آن سرمایه باشد. همین امر موجب شده شارع بر اساس محاسبات دقیق اقتصادی و ریاضی نظام زکات را طراحی کند؛ به نحوی که یک نظام پیچیده از پایه‌ها و نرخ‌های متنوع ایجاد شده که هدف آن، تحقق زکات به نرخ $2/5\%$ بر مازاد منافع سرمایه است.

اگرچه شارع قصد داشته است عدالت را به صورت صددرصدی در نظام زکات اجرا کند، محدودیت‌های اجرایی ناشی از شرایط اقتصادی صدر اسلام موجب شده است این هدف به صورت کامل محقق نگردد؛ بنابراین تحلیل نظام زکات از منظر عدالت یک مبنای تئوریک برای بازطراحی نظام زکات فراهم می‌کند. در عصر حاضر که پول به صورت نامحدود در دسترس همه قرار گرفته است، نظام زکات می‌تواند تنها به یک مالیات $2/5\%$ درصدی بر پس‌انداز خلاصه شود؛ البته این پس‌انداز باید از خط غنا بالاتر بوده و نصاب آن نیز به مدت یک سال برقرار باشد؛ برای محاسبه خط غنا می‌توان از نظام زکات الگوبرداری کرد؛ همان طور که بیان شد، در شرایطی که متوسط مخارج سال خانوار ۳۰۰ درهم بوده است، خط غنا ۲۰۰ درهم تعیین شده بود که نسبت آنها دوسوم است؛ لذا خط غنا در دوره حاضر می‌تواند پس‌اندازی به میزان دوسوم متوسط مخارج سال خانوار باشد و با توجه به نرخ تورم، متوسط مخارج سال خانوار باید به صورت سالانه

توسط حاکم شرع تعیین گردد تا مبنای محاسبه نصاب زکات قرار بگیرد؛ این زکات مزایای فراوان داشته و تمام نقص‌ها و محدودیت‌های نظام زکات فعلی را برطرف می‌کند.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- الموسوی الخميني، روح‌الله (۱۳۷۹). *تحریر الوسيلة: فتاوی الإمام الخميني*. ج ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- باقری، محسن (۱۳۹۳). *تجزیه و تحلیل اقتصادی پرورش میش در عشایر استان چهارمحال و بختیاری. تحقیقات دام و طیور*، ۳(۱)، ۷۵-۸۵.
- پاکزار، پروانه، طباطبائی و کیلی، صالح، مموی، مرتضی، و فیضی، جمال (۱۳۹۷). *اثر تزریق هورمون‌های PMSG و GnRH بر نرخ چندقلوایی در میش عربی. اولین همایش ملی علوم کشاورزی و زیست محیطی ایران، سیویلیکا.*
- تسخیری، محمدعلی (۱۳۸۲). *شیوه شهید صدر^(ع) در شناخت مکتب اقتصادی اسلام و پاسخ به منتقدان. اقتصاد اسلامی*، ۳(۱۰)، ۹-۲۲.
- صدر، کاظم (۱۳۷۴). *اقتصاد صدر اسلام*. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- صدر، کاظم (۱۳۶۹). *پول و سیاست‌های پولی در صدر اسلام. تحقیقات اقتصادی*، (۴۲).
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). *تهذیب الأحکام*. ج ۴، چ ۴، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق). *الوافی*. ج ۱۰، چ ۱، اصفهان: مکتبه الإمام أميرالمؤمنین علی^(ع) العامة.

● تحلیل نظام زکات از منظر عدالت (بررسی نصاب اول در پایه‌های زکات)

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷). الکافی. ج ۳ و ۷، چ ۱، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار أئمة الأطهار. ج ۹۳، ط ۱، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۳۶۵). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. ج ۷، چ ۱، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.

یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۰). دگرگونی قیمت‌ها در عصر تشریح. فصلنامه فقه، ۸ (۲۸)، ۲۱۴-۲۱۵.

یوسفی، محمدرضا (۱۳۷۹). بررسی روش آیت‌الله شهید صدر در کشف مکتب اقتصادی اسلام. فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، (۱۱-۱۲)، ۱۱۴-۱۲۸.